

Ks. JÓZEF KRÓL

ROZWÓJ RELIGIJNOŚCI DZIECKA (analiza psychologiczna)

1. Pojęcie i czynniki rozwoju religijności – 2. Okresy rozwoju religijności – 3. Dotychczasowy stan badań nad rozwojem religijności dziecka

Dziecko bardzo wczesnie może wejść w żywą i dynamiczną relację z Bogiem. Struktura psychiczna tej relacji — przy pomyślnym działaniu wszystkich czynników rozwoju — podlega zdumiewająco twórczym i szybkim przekształceniom. Zdaniem psychologów religii, religijność dziecka wyłania się z kształtujących się w pierwszych miesiącach życia jego międzyludzkich interakcji (zwłaszcza z matką); pierwotnej wrażliwości na prawdę, dobro, piękno, świętość, sprawiedliwość; oddziaływań środowiska przyrodniczego i społeczno-kulturowego, a zwłaszcza wychowania, szczególnie zaś — wprowadzenia w zasady życia religijnego; aktywności własnej; tendencji do partycypacji w życiu rodziców i innych osób wierzących oraz tendencji do transcendowania w kierunku *sacrum*.

W prezentowanym artykule zostaną ukazane czynniki mające wpływ na rozwój religijności dziecka oraz dotychczasowy stan badań nad tym rozwojem. Na temat rozwoju religijności dziecka przeprowadzono wiele badań. Niniejszy artykuł ma zamiar przedstawić najważniejsze i najbardziej reprezentatywne spośród nich.

1. Pojęcie i czynniki rozwoju religijności

1.1. Pojęcie rozwoju religijnego

Pojęcie rozwoju jest od stuleci przedmiotem zainteresowań zarówno filozofii, jak i wielu nauk szczegółowych (m.in. biologii, geologii, historii, antropologii i psychologii). Zostało ono wprowadzone przez ARYSTOTELESA, jako pomocne w udzielaniu odpowiedzi na pytanie, jak pojmować istotę tego, co leży u podłoża różnorodnych zmian w zjawiskach. Arystoteles ujmował rozwój jako proces nadawania materii formy, a więc jako zmianę zmierzającą w określonym kierunku, zmianę celową, polegającą na przechodzeniu od form niższych do wyższych. Oznacza to, że według Arystotelesa rozwój ma charakter teleologiczny i progresywny¹. Tak pojmowany rozwój jest wartościowany pozytywnie. Te cechy pojęcia rozwoju i dysku-

¹ W. TATARKIEWICZ, *Historia filozofii*, t. I, Warszawa 1970, s. 99.

sja wokół nich przewijają się w poglądach wielu filozofów, a następnie, począwszy od XVII wieku, także przedstawiciele różnych nauk szczegółowych.

W filozofii współczesnej rozwój oznacza wszelki długotrwały proces kierunkowych zmian, w którym można wyróżnić prawidłowo po sobie następujące etapy przemian (fazy rozwojowe) danego obiektu (układu), wykazujące obiektywnie stwierdzalne różnicowanie się tego obiektu (układu) pod określonym względem².

Pojęcie rozwoju zawsze więc dotyczy zmian. Często bywa ono jednak utożsamiane z jednym tylko rodzajem zmian, tj. ze zmianami o charakterze progresywnym, wartościowanymi pozytywnie. Warto jednak od razu uprzytomnić sobie, że pojęcia rozwoju i postępu tożsame nie są. Rozwój oznacza ciąg zmian (przemian, przekształceń) o określonym ukierunkowaniu niezależnie od tego, czy ich kierunek oceniany jest pozytywnie, czy nie. Postęp oznacza zmiany prowadzące od stanów prostszych, niższych, mniej doskonałych do stanów wyższych, bardziej złożonych, doskonalszych. Zmiany o charakterze progresywnym z reguły są wartościowane pozytywnie³.

Pojęcie rozwój religijny odnosi się do zmian tego specyficznego układu, jakim jest religijność i zachowanie się człowieka, który w tym przypadku stanowi układ ewolucyjny (czyli to, co się rozwija). We współczesnej psychologii religii religijność jest traktowana jako system (układ, struktura) tego wszystkiego, co człowiek przeżywa, doznaje, doświadcza, a także tego wszystkiego, co w nim się dzieje, zachodzi, funkcjonuje w bezpośrednim związku z jego ustosunkowaniem się do Boga. Gdy więc mówimy o rozwoju religijnym, mamy na myśli zmiany i przekształcenia tego układu, jaki stanowi religijność człowieka wraz z wypływającym z niej zachowaniem.

Dla każdego człowieka dało by się wyznaczyć jego własną krzywą rozwoju życia religijnego. Rozwój ten nie przebiega bynajmniej w ten sposób, że pewna forma religijności nagle ustaje i przekształca się w zupełnie odmienną. Raczej ma tu miejsce stopniowe przechodzenie danej formy w kolejną. Niekiedy bywa i tak, że jedna forma religijności utrzymuje się nadal, przy równoczesnym wykształceniu się nowych⁴. Nie zawsze mamy do czynienia z rozwojem progresywnym. Rejestrujemy i takie przypadki, kiedy to rozwój przerywa się i ustaje. Jednostka traci zdobyte uprzednio wyżyny religijnej dojrzałości. U niejednego człowieka moment konfirmacji, bierzmowania stanowi punkt końcowy rozwoju, koniec wpływów religijnych. Inni sami odsuwają się od religii. Wskutek materialistycznych czy antychrześcijańskich oddziaływań słabną i ustają religijne dyspozycje⁵

² Encyklopedia Powszechna, t. IV, Warszawa 1988, s. 46.

³ M. PRZETACZNIK-GIEROWSKA, M. TYSZKOWA, *Psychologia rozwoju człowieka*, Warszawa 1996, s. 46.

⁴ W. GRÜHN, *Religijność współczesnego człowieka*, Warszawa 1966, s. 344.

⁵ S. KUCZKOWSKI, *Psychologia religii*, Kraków 1993, s. 58.

Uchwycenie i wyjaśnienie procesu zmian zachodzących w religijności człowieka jest celem badań psychologii religii zajmującej się rozwojem religijności człowieka. Dla zrozumienia rozwoju podstawowe znaczenie ma odpowiedź na pytania o źródła, czynniki i mechanizmy warunkujące powstanie oraz przebieg i następstwa zmian religijności człowieka.

1.2. Czynniki rozwoju religijności

Istnieją różne teorie czynników psychicznego rozwoju człowieka. Problem ten jest uwikłany w różne systemy filozoficzne oraz ideologiczne. Sprawa ta implikuje poważne konsekwencje w praktyce wychowawczej.

Wydaje się, że można schematycznie wyodrębnić trzy grupy czynników rozwoju: (1) dziedziczenie i dojrzewanie, (2) środowisko społeczno-kulturowe oraz (3) równoważenie i aktywność własna. Między poszczególnymi grupami czynników istnieje ścisła zależność i w konkretnym przypadku trudno jest je nawet wyodrębnić. Zależnie od poziomu dziedziny rozwoju trzeba uwzględnić różną rolę przedstawionych grup czynników oraz ich różnorodne funkcje. Im wcześniejsze okresy rozwoju, tym większa jest rola czynników dziedzicznych, dojrzewania biologicznego i wpływu środowiska⁶.

1. Dojrzewanie albo poziom dojrzałości regulacji endogennych wyznacza pułap możliwości jednostki, jej reaktywność, podatność na oddziaływania zewnętrzne, a szczególnie na oddziaływania dydaktyczno-wychowawcze.

Dynamikę zachowania się człowieka określają potrzeby podstawowe, wynikające z biologicznej struktury jego organizmu i wykształcone w toku indywidualnego i społecznego rozwoju, wyznaczające zasadniczy kierunek działania oraz potrzeby pochodne, bogato zróżnicowane, wyrosłe na ich podłożu i najprawdopodobniej związane z poszukiwaniem środków do zaspokajania potrzeb podstawowych. Potrzeby pochodne mogą przekształcić się w toku rozwoju w potrzeby autonomiczne o charakterze podstawowym (funkcjonalna autonomia)⁷

Warunkiem koniecznym rozwoju religijności jest odpowiedni rozwój psychiczny dziecka, a także dostosowane do niego oddziaływanie zewnętrzne. Jak wiadomo, wyposażenie wewnętrzne wyznacza zakres i poziom możliwości rozwojowych, które mogą być zaktualizowane pod wpływem oddziaływań zewnętrznych. W rozwoju psychicznym dziecka, zwłaszcza emocjonalnym można wyróżnić krytyczne momenty gotowości na asymilację pewnego typu oddziaływań zewnętrznych. Oddziaływania zewnętrzne przed tym momentem są z reguły nieskuteczne. Oddziaływanie zaś

⁶ Zob. M. PRZETACZNIK-GIEROWSKA, *Stadia psychicznego rozwoju człowieka. Przegląd zagadnień*, w: M. TYSZKOWA (red.), *Rozwój psychiczny człowieka w ciągu życia. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*, Warszawa 1988, s. 146–186.

⁷ C. WALESA, *Czynniki rozwoju religijności (analiza psychologiczna)*, w: A. JANUSZEWSKI, P. OLEŚ, W. OTRĘBSKI (red.), *Studia z psychologii w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*, t. VIII, Lublin 1996, s. 44.

spóźnione może być również nieefektywne z powodu zbyt małej plastyczności struktur psychicznych, które już zdążyły się jakoś zafiksować⁸.

2. Doniosłą rolę w religijnym rozwoju jednostki odgrywają czynniki społeczno-kulturowe. Warto jednak podkreślić, że nie same te czynniki kształtują religijność człowieka, lecz on sam za ich pomocą. Czynniki środowiskowe umożliwiają kształtowanie się religijności przez doświadczenie fizyczne, a przede wszystkim społeczno-kulturowe. Ażeby religijność mogła się rozwinąć w psychice dziecka, potrzebna jest odpowiednia podnieta. Cechą zasadniczą dziecięcej religijności jest jej zależność od wpływu ludzi dorosłych. Możemy postawić pewnik, że żadne dziecko odizolowane od środowiska nie odnajdzie samo Boga, lecz każde jest z racji swej psychiki gotowe, by przyjąć istnienie Boga⁹. Największy wpływ na kształtowanie się religijności małego dziecka mają rodzice. Psychoanalitycy zwrócili uwagę na ważność najwcześniejszej fazy rozwoju dziecka, która w ich opinii tworzy zrab przyszłej osobowości człowieka. Działanie domu rodzinnego zaczyna się najwcześniejszej, zanim dziecko uświadomi sobie istnienie świata rodzinnego. We wczesnym dzieciństwie dom rodzinny jest jedynym środowiskiem dziecka, całkowicie panuje nad jego radościami i smutkami. Oddziaływanie na dziecko w najwcześniejszym okresie zostawia w jego psychice ślad, którego żadne późniejsze wysiłki wychowawcze nie potrafią zatrzeć¹⁰.

Rodzice wywierają wpływ na religijność dziecka przez stworzenie w domu atmosfery miłości, szacunku, wzajemnej życzliwości. Nie mówią mu nic o Bogu, religii, nie wprowadzają go w życie modlitwy, ale widzą jego potrzeby psychiczne, starają się je zaspokoić i w ten sposób wpływają pośrednio na jego religijność. Jeżeli dziecko jest przyjęte, kochane, ma zaspokojone wszystkie potrzeby psychiczne i otrzymuje wszystko, czego potrzebuje do swego rozwoju, wówczas przejawia pozytywne ustosunkowanie do życia i do ludzi. Z reguły jest dobre i otwarte na Boga. Według VERGOTE'A dziecko przenosi to poczucie bezpieczeństwa, szczęścia, zaufania z środowiska rodzinnego na świat religijny. Przeciwnie dziecko, które nie ma zaspokojonych podstawowych potrzeb, widzi egoizm rodziców, czuje się osamotnione i niezrozumiane, staje się nerwowe, smutne i zamknięte. Takiemu dziecku trudno otworzyć się na Boga¹¹. Zdaniem GODINA liczne odchylenia od właściwej postawy religijnej wywodzą się z niezaspokojonych potrzeb małego dziecka¹².

Struktura rodziny ułatwia też dziecku zrozumienie pojęcie Boga. Dziecko do poznania Boga, do urobienia sobie idei Boga, może dojść jedynie w sposób pośred-

⁸ J. KRÓL, *Czynniki rozwoju religijnego*, RTSO 7(1979), s. 72.

⁹ O. REMPLEIN, *Die seelische Entwicklung des Menschen im Kindes- und Jugendalter*, München-Basel 1958, s. 284.

¹⁰ G. MILANESI, M. ALETTI, *Psicologia della religione*, Torino 1973, s. 86.

¹¹ A. VERGOTE, *Religionspsychologie*, Olten 1970, s. 216.

¹² A. GODIN, *Le Dieu des Parents et le Dieu des Enfants*, Paris-Tournai 1963, s. 23-24.

ni, przy pomocy z zewnątrz¹³. Pomocy tej udzielić mogą wyłącznie rodzice, bo tylko oni, na bazie miłości i szczególnej więzi z dzieckiem, zaspokoić mogą jego najgłębsze potrzeby i tak zaktualizować możliwości rozwoju w kierunku wiary. Miłość jako szczególną więź między rodzicami a dzieckiem, uważa się za uprzywilejowaną drogę do wiary, do poznania Boga, do urobienia sobie prawdziwego obrazu Boga. Do miłości Boga dziecko dochodzi przez doświadczenie miłości rodziców. Szczególne znaczenie posiada ona w początkowych stadiach życia dziecka, jako jedyna droga wzajemnej komunikacji. Wyraża się ona w trosce i opiece nad dzieckiem, wytworzeniu odpowiedniego nastroju emocjonalnego, klimatu rodzinnego¹⁴. Dziecko przenosi obraz rodziców, jaki wytworzy sobie w swej psychice, na obraz Boga¹⁵. Relacje między dzieckiem a rodzicami są modelem relacji między dzieckiem a Bogiem. Również typ uczuciowości, który powstaje pomiędzy dzieckiem a rodzicami, wpływa bezpośrednio na stosunek uczuciowy dziecka do Boga¹⁶.

Dla rozwoju psychicznego w ogóle, a religijnego w szczególności, niezbędny jest również czynnik kontaktu emocjonalnego dziecka początkowo z matką, ojcem, a następnie z innymi ludźmi w rodzinie i poza rodziną. Dziecko bardzo wcześnie zaczyna orientować się w stanach emocjonalnych osób najbliższych. Początek takiej orientacji można dostrzec właśnie w „syntonii”, czyli pozaintelektualnym „współdźwięczeniu” stanowiącym pewnego rodzaju swoisty kontakt emocjonalny z matką. Kontakt emocjonalny z rodzicami posiada relację dwustronną, polegającą na tym, że dziecko czuje się przedmiotem życzliwego zainteresowania oraz wyraża własne uczucia, „współdźwięcząc” z przeżyciami innych osób. Dziecko odczuwa silną potrzebę nawiązania bliskich kontaktów emocjonalnych. W wypadku, gdy tej potrzeby dziecko nie zaspokaja, z powodów czy to zewnętrznych, czy to wewnętrznych (brak okazji do właściwego kontaktu lub negatywne uwarunkowanie) nie może ono prawidłowo się rozwijać. O ludziach takich często mówi się w psychologii, że mają rysy lub cechy socjopatyczne, lub że przejawiają zaburzenia osobowości. Wydaje się, że jednym z warunków koniecznych rozwoju religijności dziecka jest odpowiednio ukształtowana sfera emocjonalna, która stanowi podłoże tzw. wyższej uczuciowości¹⁷.

Dla rozwoju religijności małego dziecka decydujący jest zespół czynników, który przede wszystkim wyznacza tzw. atmosferę rodzinną. Warunkiem szczególnie

¹³ Z. CHLEWIŃSKI, *Psychologiczne uwarunkowania idei Boga*, w: M. JAWORSKI, A. KUBIŚ (red.), *Teologia nauk o Bogu*, Kraków 1977, s. 145–155.

¹⁴ L. KOCKERDS, *Auch Gott gehört dazu. Wie gestalten wir das religiöse Leben in der Familie*, München 1968, s. 29–41.

¹⁵ Zob. J. KRÓL, *Obraz ojca w kształtowaniu się pojęcia Boga u dzieci*, HD 49(1980), nr 2, s. 116–121.

¹⁶ P. RANWEZ, *L'aube de la vie chretienne*, Bruxelles 1967, s. 7–12.

¹⁷ C. WALES, *Psychologiczna analiza rozwoju religijności człowieka ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych okresów jego ontogenezy*, w: Z. CHLEWIŃSKI (red.), *Psychologia religii*, Lublin 1982, s. 146.

sprzyjającym jest autentyczna religijność rodziców i innych osób tworzących rodzinę. Rodzice bowiem przekazują dziecku pierwsze wzorce postępowania oraz system wartości. Doniosłe są nie tylko celowe zabiegi wychowawcze, skierowane wprost do dziecka, ale sposób i charakter wzajemnych oddziaływań. Dziecko początkowo, nawet nieświadomie, uczestniczy w komunikowaniu się między członkami rodziny i bezwiednie przyjmuje ich postawy. Z czasem istotne stają się świadome zabiegi wychowawcze, ukierunkowane na kształtowanie religijności dziecka. Najogólniej zabiegi te polegają na dostarczaniu odpowiednio dostosowanych do mentalności dziecka wiadomości religijnych, ukazywaniu wartości religijnych oraz przyzwyczajaniu dziecka do wykonywania pewnych elementarnych praktyk religijnych¹⁸

Kształtowanie się religijności zachodzi jedynie w kontekstach społecznych. Takie sprawy, jak sposób widzenia świata, styl życia, układy preferencji wartości itp. przynależą do określonej społeczności i kultury. Jednostki je sobie przyswajają. Także doktryna religijna jest własnością społeczności osób wierzących. Poszczególne zaś jednostki są podprowadzane, wychowywane do przyswojenia, do uwewnętrznienia jej treści — poprzez ujmowane szeroko samowychowanie¹⁹

3. Pojęcie *r ó w n o w a ż e n i a* jest nierozdzielnie związane z pojęciem *a k t y w n o ś c i* własnej. Równoważenie jest jakby wypadkową aktywności organizmu. W podmiocie, dzięki czynnikowi równoważenia, nie wytwarzają się struktury psychiczne, lecz podmiot sam je wytwarza i organizuje. Niektórzy psychologowie wyróżniają specyficzny „czynnik trzeci”, jako dynamizm sterujący rozwojem własnym, a więc koordynujący wpływ pozostałych czynników. Kształtuje się on stopniowo w toku rozwoju i autonomizacji jednostki. Już w niemowlęctwie występuje pewna spontaniczna tendencja do własnego rozwoju. Tendencja ta z czasem staje się coraz bardziej świadoma i autonomiczna. Z tego wywodzi się potrzeba samoaktualizacji lub samorealizacji. Jest to proces samowychowania w szerokim rozumieniu tego terminu. Czynnik równoważenia jest, według PIAGETA, czynnikiem teleologicznym²⁰. Nadaje on rozwojowi ontogenetycznemu odpowiednie ukierunkowanie, a zarazem jest jakby wypadkową mechanizmów wznoszenia się po stopniach ontogenezy — mechanizmów powodujących przejście rozwoju z etapu na etap. Jest to więc czynnik spontanicznej aktualizacji rozwoju i samostawiania się, tendencji kreatywnych (konstrukcji) i twórczej adaptacji (rekonstrukcji), polegającej na ustosunkowaniu repertuaru schematów zachowań do nowej sytuacji oraz przeorganizowaniu struktury regulacyjnej, a jednocześnie tendencji do równowagi dynamicznej i coraz wyższej²¹

¹⁸ J.W. FOWLER, *Stufen des Glaubens*, Gütersloh 1991, s. 37.

¹⁹ Na temat społeczno-kulturowych czynników religijnego rozwoju zob. B. GROM, *Religionspsychologie*, München 1992, s. 20–46.

²⁰ J. PIAGET, *Studia z psychologii dziecka*, Warszawa 1966, s. 103.

²¹ WALESA, *Psychologiczna analiza*, s. 148.

W religijności dziecka (i nie tylko dziecka, i nie tylko religijności) trudno jest wydzielić to, co jednostka osiągnęła sama, dzięki aktywności własnej, i to, co jej zostało przekazane przez wychowanie i środowisko. Wydaje się, że początkowo w rozwoju religijności decydującą rolę odgrywa wychowanie i środowisko, w późniejszych zaś fazach rozwojowych na pierwsze miejsce zaczyna się wysuwać aktywność własna. Człowiek może dojść do dojrzałej religijności tylko wtedy, kiedy aktywność własna wysunie się na pierwsze miejsce, kiedy religijność stanie się czymś własnym, osobistym, przeżyтым.

Jak więc widzimy, na kształtowanie się i rozwój religijności mają wpływ zarówno pewne wrodzone predyspozycje psychiczne dziecka, środowisko fizyczne i społeczno-kulturowe oraz równoważność i aktywność własna. Rozważając kształtowanie się religijności i jej rozwój w zależności od wymienionych podstawowych czynników, musimy jednocześnie pamiętać o ogromnie skomplikowanych i ciągle zmieniających się warunkach, od których ten rozwój zależy. Poszczególne czynniki, wyróżnione w całości kształcie tych warunków jako specjalnie ważne, nie mogą być od siebie sztucznie odrywane i izolowane, ponieważ w rzeczywistości działają zawsze w ścisłym wzajemnym powiązaniu, warunkują się i modyfikują nawzajem, zmieniając swą rolę i znaczenie w zależności od pozostałych czynników i innych warunków.

2. Okresy rozwoju religijności

Periodyzacja rozwoju psychicznego, czyli podział całego życia człowieka na okresy, był od dawna przedmiotem refleksji, i to nie tylko uczonych i myślicieli, lecz także przeciętnych ludzi, rozważających swoje losy w perspektywie czasowej: przeszłości, teraźniejszości i przyszłości oraz zastanawiających się nad przebytą już drogą życiową. Nazwy kolejnych okresów rozwojowych: niemowlęstwo — dzieciństwo — młodość — wiek dojrzały — starość, należą do języka potocznego. Z niego zostały przejęte i wprowadzone do psychologii, która próbowała je uściślić i nadać im status pojęć naukowych, wywodzących się z przesłanek teoretycznych. Podobnie rozmaite próby periodyzacji życia ludzkiego, podejmowane przez nauki humanistyczne, społeczne i przyrodnicze, stały się dla psychologii rozwojowej tworzywem stadialnych koncepcji rozwoju psychicznego, funkcjonujących w obrębie różnorodnych kierunków i nurtów psychologii naukowej. Wyodrębnianie okresów, stadiów i faz oraz ustalanie ich chronologicznych odniesień do wieku życia stanowiły dla wielu badaczy rozwoju psychicznego istotny składnik wiedzy w dziedzinie psychologii rozwojowej²².

W charakterystyce rozwoju religijności można wyodrębnić jakościowo różne formy religijności. Pojawiają się one w pewnych odcinkach czasowych życia ludz-

²² M. PRZETACZNIK-GIEROWSKA, M. TYSZKOWA, *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 1996, s. 222.

kiego. W psychologii odcinki te określa się różnymi terminami. Najczęściej terminem „okres” nazywa się dłuższe odcinki czasu, na tle których rozpatruje się większą liczbę aspektów zachowania się. Jest to ujmowanie rozwoju bardziej wszechstronne, wieloaspektowe i dotyczy zasadniczych zmian jakościowych. Przy rozpatrywaniu zaś rozwoju poszczególnych zdolności, sprawności, jakościowo różne ich formy ujmuje się w stadia rozwojowe, np. stadia rozwoju operacji klasyfikowania²³

Im bardziej dana funkcja jest jednorodna a zarazem biologiczna, tym łatwiej jest wyznaczyć konkretne i jednoznaczne kryteria podziału jej rozwoju na odpowiednie odcinki czasowe. Ale i tutaj kryteria będą czymś konwencjonalnym. Im bardziej zaś funkcja jest złożona, a jednocześnie im bardziej psychiczna, tym trudniej podać tego typu kryteria, trudniej podać miary zmian jakościowych.

W dziedzinie rozwoju religijności trudno przyjąć kryteria jasne, jednoznaczne i oczywiste, gdyż jest to zjawisko niezmiernie złożone. Zakładając jednak, że religijność oznacza subiektywny aspekt jakiejś relacji człowieka do Boga, trzeba będzie zdecydować się na kryteria typu psychologicznego. Takimi kryteriami mogą być wskaźniki uwewnętrznionego zachowania: poziom autonomii jednostki, sprawność myślowa, aspekt treściowy przeżycia religijnego oraz wskaźniki uzewnętrznionego postępowania: praktyka, formy łączności z grupą religijną, kontakty instytucjonalne.

Uwzględniając kumulatywność nabytków rozwojowych oraz stopień uzależnienia osiągnięć wyższego rzędu od osiągnięć poprzednich, można wyróżnić dwa typy rozwoju psychicznego: liniowy i nieliniowy. W rozwoju liniowym określone stadia są koniecznym warunkiem pojawienia się stadiów wyższych, a nabytki ściśle się kumulują, i to sukcesywnie, tzn. osiągnięcia nawarstwiają się i w ten sposób się sumują. W rozwoju nieliniowym osiągnięcia osobnicze nie mają charakteru wyraźnie kumulatywnego. Po danym stadium rozwojowym nie zawsze występuje wyższe. Zdarzają się uwstecznienia, a więc powroty do stadium niższego na stałe (trwała fiksacja) lub czasowo. Można tu stwierdzić ogromną różnorodność tempa i rytmu zmian, tzn. długość czasu trwania poszczególnych stadiów (tempo) oraz regularność przejść na wyższe poziomy (rytm). Wydaje się, że rozwój religijności ma charakter nieliniowy, choć zakłada on nabytki o liniowym charakterze rozwoju, jak np. pewne sprawności poznawcze²⁴.

Pomocniczymi kryteriami podziału na okresy rozwoju religijnego mogą być kryteria podziału na okresy ogólnego rozwoju psychicznego człowieka proponowane przez podręczniki psychologii rozwojowej²⁵. Kryteriami zaś zasadniczymi, podstawowymi są poznawczo-orientacyjne, emocjonalno-motywacyjne i ekspresyjno-wykonawcze aspekty religijności. Zostały one (przynajmniej częściowo) uwzględnione

²³ M. ŻEBROWSKA, *Teorie rozwoju psychicznego*, w: TAŻ (red.), *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, Warszawa 1975, s. 173.

²⁴ WALESKA, *Psychologiczna analiza*, s. 149.

²⁵ Zob. ŻEBROWSKA, *art. cyt.*, s. 172–187.

w podziałach na okresy lub fazy rozwoju religijności, przedstawionych w literaturze omawianego przedmiotu²⁶. Trzeba wziąć pod uwagę i to, że podział na okresy religijnego rozwoju dotyczy jedynie tych ludzi, w których wychowaniu, a później w samowychowaniu, akcentowane są komponenty religijne.

3. Dotychczasowy stan badań nad rozwojem religijności dziecka

Psychologia rozwoju religijnego, jako dział psychologii religii, ma bardzo długą historię²⁷ wyprzedzającą nawet zainteresowania tym problemem ojca amerykańskiej psychologii religii HALLA²⁸. Jednocześnie szereg problemów nadal pozostaje bez zadowalającej odpowiedzi, np. pytanie o znaczenie religii dla rozwoju osobowościowego dziecka, o różnice i ich przyczyny w stopniu rozwoju religijności między osobami o podobnym wieku, statusie itp.

Współczesne badania nad tym zagadnieniem prowadzone są z punktu widzenia trzech stanowisk teoretycznych. Po pierwsze z pozycji psychologii rozwojowej z nastawieniem na wyodrębnienie okresów rozwoju religijnego w oparciu o rozwój poznawczy i emocjonalny dziecka. Po drugie z pozycji psychoanalitycznych — w celu wykazania analogii między obrazem Boga a obrazem rodziców. Wreszcie z pozycji psychologii międzykulturowej w celu porównania specyfiki rozwoju religijnego w ramach różnych kultur i systemów religijnych.

Za najbardziej klasyczne badania zrealizowane w ramach modelu rozwojowego można uznać badania Davida ELKINDA oparte o teorię psychologa szwajcarskiego Jeana PIAGETA²⁹. Elkind zaproponował potraktowanie religijności jako pewnej uzewnętrznionej formy adaptacji (na poszczególnych etapach rozwoju) człowieka do otaczającego świata. Zgodnie z jego koncepcją, każda instytucja społeczna, czy sztuka, czy wreszcie religia mają ułatwić człowiekowi przystosowanie do świata, w którym przychodzi mu funkcjonować. Religijność można wywieść od dążeń związanych z potrzebą poznania, które wyłaniają się na poszczególnych stadiach rozwoju człowieka. Są to: dążenie do poczucia trwałości otaczającego świata, dążenie do tworzenia wyobrażeń, dążenie do poznawania relacji między obiektami otaczającego świata oraz dążenie do zrozumienia swego otoczenia i siebie. Każde z tych dążeń pojawia się w określonym okresie rozwojowym, jego trwanie jednak nie ogranicza się do ram tego okresu, a obejmuje całe dalsze życie jednostki.

Koncepcja Elkinda nawiązuje do teorii stadialnego rozwoju psychiki Piageta. Elkind wyróżnił stadia umysłowego rozwoju człowieka, następujące po sobie w określonej stałej kolejności³⁰.

²⁶ Zob. FOWLER, *dz. cyt.*, s. 136–228.

²⁷ Zob. E. BARNES, *Theological life of California child*, „Pedagogical Seminary” 2(1872), s. 442–448.

²⁸ Zob. G.S. HALL, *The moral and religious training of children*, „Princeton Review” 9(1882), s. 26–45.

²⁹ D. ELKIND, *The origin of the religion in the child*, RRR 12(1970), s. 35–42.

³⁰ TENZE, *Piaget's semi-clinical interview and the study of spontaneous religion*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 4(1964), s. 40–47.

Dla pierwszego z tych okresów — okresu niemowlęcego — obejmującego okres do końca trzeciego roku życia dziecka, charakterystyczne jest dążenie do poczucia trwałości otaczającego świata. Jest ono związane, po pierwsze, z wykształceniem przez dziecko w toku rozwoju świadomości istnienia przedmiotów i osób z otoczenia, również wówczas, gdy nie są one bezpośrednio w polu jego widzenia, a po drugie, ze spotkaniem się ze zjawiskiem śmierci jako zjawiskiem przemijania, odchodzenia osób najbliższych. Spotkanie ze śmiercią wywołuje głęboki stres, w którym pewną pomoc przynosi gotowe rozwiązanie proponowane przez religię instytucjonalną. Tym rozwiązaniem jest pojęcie Boga. Pojęcie istoty nieograniczonej w swym trwaniu czasem ani przestrzenią, zapewniającej przedłużenie życia jednostki ludzkiej, pozwalającej na dalszą obecność, chociaż w inny niż dotychczas sposób tych, którzy zmarli, którzy znaleźli się poza zasięgiem bezpośredniego kontaktu z dzieckiem. Najczęściej uświadomienie dziecku tej możliwości trwania następuje poprzez odpowiedź dorosłych na pytanie dziecka dotyczące np. zmarłej babci — „Gdzie babcia jest teraz?”, odpowiedź brzmi często: „Babcia poszła do Bozi i teraz z nieba będzie patrzeć na ciebie, czy jesteś grzeczny”. Dla dziecka ta informacja tworzy pewne *continuum* trwania ludzi i rzeczy, będąc tym samym rozwiązaniem pierwszego egzystencjalnego stresu, spowodowanego wiedzą o odchodzeniu i przemijaniu.

W okresie przedszkolnym pojawia się nowe dążenie poznawcze — jest to dążenie do tworzenia wyobrażeń przedmiotów świata otaczającego. Najważniejszym czynnikiem w kształtowaniu wyobrażeń dziecka jest opanowanie przez nie języka. Dzięki słowu dziecko jest w stanie wykroczyć poza przedstawienia rzeczy obecnych tu i teraz. Dziecko potrafi nazywać rzeczy niezależnie od tego, czy są one obecne w jego bezpośrednim otoczeniu. Wyobrażenie Boga kształtuje się w tym okresie w oparciu o zdolność dziecka do posługiwania się symbolami. Są one przekazywane mu przez dorosłych na podstawie treści zawartych w Piśmie świętym lub świadectwie wiarygodnych świadków (jak ma to miejsce w religiach objawionych), bądź w idolach i symbolach (charakterystycznych dla religii pierwotnych). Symboliczne wyobrażenia Boga dostępne w środowisku poszczególnych dzieci różnią się stopniem swojej szczegółowości, o ile jednak wystąpią one w ich otoczeniu, istnieje duża szansa na to, że zostaną przyjęte, gdyż istnieje w tym wieku naturalna dążność do kształtowania wyobrażeń tego typu.

Dla okresu szkolnego najbardziej charakterystyczne jest dążenie do poznawania relacji i wzajemnych odniesień między przedmiotami otaczającego świata. Tempo rozwoju intelektualnego w tym okresie jest niższe niż w dwóch okresach poprzednich, natomiast występuje znacznie większy przyrost wiedzy formalnej. Po raz pierwszy dziecko jest poddane planowemu nauczaniu, w trakcie którego ma opanować określony zasób informacji. Na początku tego okresu, tj. między 6 a 7 rokiem życia pojawia się u dziecka zdolność logicznej dedukcji. Pochodną tej zdolności jest dążenie dziecka do rozumowego systematyzowania relacji między sobą a nowo poznanymi aspektami otaczającego świata oraz relacji między różnymi przedmiotami w tym świecie. Pragnąc poznać prawa rządzące funkcjonowaniem świata, zadaje ono szereg pytań, które dotyczą poszczególnych rzeczy i sposobów ich działania.

Następuje poszerzenie u dzieci wyobrażeń czasu i przestrzeni, po raz pierwszy są one w stanie zrozumieć czas historyczny, przeszłość zróżnicowaną na przeszłość bardziej i mniej odległą. Jeśli dziecko będące w tym wieku zaakceptowało wcześniej pojęcie Boga, to naturalną kolejną rzeczą przechodzi do określenia relacji między sobą a Bogiem, do nawiązania z Nim kontaktu. Pomocą w rozwiązaniu tego problemu służy religia, oferując pewną formę tego kontaktu, jakim jest kult religijny. Poprzez uczestnictwo w kulcie dziecko określa stosunek między sobą a Bogiem w sposób bardzo bezpośredni i osobisty. Nie oznacza to, że przyjęcie kultu w formie zinstytucjonalizowanej, jako uczestnictwa w nabożeństwie trwającym w określonym czasie i konkretnym miejscu w kościele, jest jedynym sposobem zrealizowania tego dążenia, równie dobrze może być ono zrealizowane w formie prywatnej modlitwy poza pomieszczeniem kościoła. Niemniej jednak nawet wówczas jest to sposób oferowany jednostce przez religię, która w ten sposób zaspokaja potrzebę jednostki.

W okresie dojrzewania naczelnym dążeniem jednostki jest pragnienie zrozumienia swego otoczenia i samego siebie. Dążenie to wykształca się na bazie procesu dojrzewania i nabywania nowych doświadczeń. Pojawia się u dziecka zdolność do introspekcji, czyli przyglądania się jak gdyby z zewnątrz własnym przeżyciom, problemom i analizowaniu ich. Występująca po raz pierwszy w tym okresie zdolność myślenia w kategoriach nadrzędnych prowadzi nie tylko do określania relacji między sobą a światem i między przedmiotami w tym świecie, ale również do chęci rozumowego uzasadnienia tej relacji. To dążenie, podobnie jak omówione poprzednio, towarzyszy człowiekowi następnie przez całe późniejsze życie. Tak więc młody człowiek, który wcześniej zaakceptował pojęcie Boga, jego przedstawienie zawarte w Piśmie świętym i wreszcie formę relacji między sobą a Bogiem oferowaną przez Kościół w formie kultu, w sytuacji pojawienia się kolejnego dążenia, tj. dążenia do zrozumienia, znowu w religii może znaleźć sposób jego zaspokojenia³¹.

Tak więc na każdy okres rozwojowy religia odpowiada gotowym rozwiązaniem już to zaczerpniętym z teologii, już to z kultu. Jednocześnie staje się widoczne, iż określone aspekty religii instytucjonalnej nie mogą zostać zaakceptowane przez dziecko wcześniej, zanim nie wystąpi u niego pewna gotowość rozwojowa. Np. dwulatek skłaniany przez rodziców do modlitwy będzie wykonywał modlitewne gesty nie wiążąc z nimi innego znaczenia poza imitacją zachowania osób dorosłych. W późniejszym okresie rozwojowym ta sama modlitwa jako realizacja formy relacji i kontaktu między jednostką a Bogiem będzie zaspokojeniem powstałego wówczas dążenia poznawczego. Warto jednak dodać, że wdrożenie dziecka do uczestnictwa w wykonywaniu rytuałów religijnych w bardzo wczesnym okresie życia (tj. około drugiego roku życia) jest uważane przez psychologów za warunek sprzyjający późniejszej socjalizacji religijnej, gdyż właśnie wtedy dziecko przeżywa je głęboko

³¹ TENŹE, *The child's conception of his religious identity*, LV 19(1964), s. 635–646.

emocjonalnie bez jakichkolwiek prób nadbudowania nad nimi systemu racjonalizacji, tworząc w ten sposób dobre podstawy do przyjęcia późniejszych wyjaśnień intelektualnych³².

Do teorii Piageta w swoich badaniach nad rozwojem religijności dzieci nawiązał również GOLDMAN. Przeprowadził on badania empiryczne wśród 200 dzieci w wieku od 6 do 15 lat, w których interesował się przede wszystkim myśleniem religijnym dzieci. Na podstawie otrzymanych wyników badań Goldman wyróżnił trzy etapy rozwoju religijnego, które korelowały z stadiami rozwojowymi Piageta:

1. Okres intuicyjnego myślenia religijnego — odpowiada on okresowi przedoperacyjnemu Piageta³³. W okresie tym, mniej więcej w wieku 2–6 lat, dziecko zaczyna używać symboli i poznawczo reprezentować świat. Słowa i liczby mogą zastępować przedmioty i wydarzenia, a czynności, które przedtem musiały być rzeczywiście wykonywane, teraz mogą przebiegać w myśli, przy użyciu wewnętrznych symboli. Jednakże w tym okresie dziecko nie jest jeszcze zdolne do rozwiązywania problemów na symbolach i, próbując zrozumieć świat, napotyka wiele luk i niejasności. Funkcja symboliczna myślenia umożliwia dziecku wytworzenie sobie pojęcia „Bóg”. Podobnie jak inne pojęcia, tak i pojęcia religijne są nabyte, a nie wrodzone, mają podłoże empiryczne i tworzą się na drodze abstrakcji i analogii. Świat religijny występuje w świadomości dziecka jako przerastający świat zjawiskowy, jako należący do innego porządku, niosący nakazy wyższe, wyposażony w niezwykle uprawnienia. Dla dziecka taką rzeczywistością empiryczną są rodzice, zwłaszcza ojciec. Ojciec uosabia wyższy porządek życiowy, od niego wychodzą wyższe nakazy, jest on empirycznie przeżywany jako najmądrzejszy, najsilniejszy, wszystkowiedzący. Przez pryzmat obrazu ojca dziecko patrzy na świat, wartościuje rzeczy i ludzi oraz kształtuje sobie pojęcie Boga. W tym okresie dziecko identyfikuje pojęcie ojca z pojęciem Boga. W początkowej fazie dziecko „ubóstwia” swego ojca, tzn. ujmuje go tak, jakby w rzeczywistości był Bogiem. Mamy tu do czynienia z procesem diwinizacji ojca. W tym okresie dziecko ma antropomorficzne pojęcie Boga³⁴.
2. Okres konkretnego myślenia religijnego — odpowiada on okresowi operacji konkretnych Piageta. W okresie tym, w wieku 6–11 lat, dziecko staje się zdolne do przeprowadzenia operacji umysłowych na posiadanych elementach wiedzy. Te operacje umysłowe umożliwiają logiczne rozwiązywanie problemów związanych z konkretnymi przedmiotami. W tym okresie proces diwinizacji ojca przekształca się w proces „paternizacji” Boga. Wyobrażenie Boga — Ojca kształtuje się na wzór własnego ojca, który otacza dziecko troską i jest źródłem nakazów i zakazów oraz nagród i kar. Pojęcie Boga na tym etapie rozwojowym dziecka jest an-

³² H. GRZYMAŁA-MOSZCZYŃSKA, *Psychologia religii. Wybrane zagadnienia*, Kraków 1991, s. 52–55.

³³ Zob. R. VASTA, M.M. HAITH, S.A. MILLER, *Psychologia dziecka*, Warszawa 1995, s. 49.

³⁴ R. GOLDMAN, *Religious thinking from childhood to adolescence*, New York 1968, s. 53.

tropomorficzne. Wraz z rozwojem ta silna identyfikacja obrazu ojca z obrazem Boga ulega rozluźnieniu. Bóg staje się Osobą znajdującą się jakby na przedłużeniu linii biegnącej od ojca, jest wyższy, bardziej dobry, bardziej potężny. Oczywiście chodzi tu nie o przedłużenie obrazu cielesnego, lecz obrazu afektywno-objektywnego. W zależności od postawy ojca wobec dziecka, od przyjemnych lub przykrych doznań w kontaktach z ojcem, dziecko kształtuje sobie obraz Boga troskliwego, czułego, miłego, miłosiernego — antropomorfizm uczuciowy pozytywny, lub też obraz Boga surowego, siejącego zgrozę i karzącego — antropomorfizm negatywny³⁵.

3. Okres abstrakcyjnego myślenia religijnego — odpowiada on okresowi operacji formalnych Piageta. W okresie tym, który ciągnie się od wieku 11 lat do dorosłości włącznie, pojawiają się wszystkie operacje abstrakcyjne wyższego rzędu, które nie wymagają materiału pod postacią konkretnych przedmiotów. Najlepszym przykładem takich operacji jest zdolność do myślenia o wydarzeniach czy relacjach, które są jedynie możliwe, w odróżnieniu od tych, które realnie istnieją. Dopiero w tym okresie dziecko potrafi ukształtować sobie właściwe, abstrakcyjne pojęcie Boga, potrafi też zrozumieć teksty biblijne, zgodnie z ich rodzajem literackim³⁶.

Interesujące badania nad stadialnym rozwojem pojęcia Boga przeprowadził DECONCHY. Przebadał on 8000 dzieci francuskich pochodzących z rodzin katolickich. Na podstawie przeprowadzonych badań wyróżnił następujące stadia rozwoju pojęcia Boga u dzieci:

1. Stadium atrybucji — jego szczyt wypada między 9. a 10. rokiem życia. Dziecko myśli o Bogu głównie w kategoriach siły i piękna.
2. Stadium personalizacji — jego szczyt wypada między 12. a 13. rokiem życia. Dzieci, mówiąc o Bogu, podkreślają takie jego atrybuty, jak to, że jest najwyższą władzą, ojcem i zbawcą.
3. Stadium interioryzacji — jego szczyt wypada między 15. a 16. rokiem życia. W mówieniu dzieci o Bogu dominują takie zagadnienia, jak: dialog między nimi a Bogiem, uczucia miłości, zaufania, posłuszeństwa, lęk oraz odsuwanie wątpliwości religijnych³⁷

Poszczególne pojęcia są przypisywane Bogu z różną częstotliwością w poszczególnych okresach rozwojowych. Zmiany te ilustrują wyniki badań BABINSA. Wyodrębnił on dwie grupy określeń: te, których częstość przypisywania maleje w miarę przechodzenia od młodszych do starszych grup wiekowych i te, których częstość przypisywania rośnie w miarę wzrostu wieku badanych osób. W miarę wzrostu wie-

³⁵ Tamże, s. 57.

³⁶ Tamże, s. 60.

³⁷ J.P. DECONCHY, *The idea of God: its emergence between 7 and 16*, w: A. GODIN (red.), *From religious experience to religious attitudes*, Chicago 1965, s. 96–108.

ku badanych wzrasta częstość przypisywania Bogu określeń podkreślających Jego wszechmoc i bezpośredni kontakt z badanym (np. „Wszechmoc”, „Wzorzec życia”, „Powiernik”, „Światło życia”, „Tajemnica”). Maleje natomiast częstość przypisywania tych określeń, które najwcześniej w sposób ortodoksyjny i często przy małym zrozumieniu dziecka, są mu przekazywane jako charakteryzujące postać Boga (np. „Duch”, „Stwórca”, „Dawca łaski”, „Trójca Święta”). Stanowi to jeszcze jeden dowód na to, że pojęcie Boga ulega przemianom w trakcie pierwszych kilkunastu lat ludzkiego życia³⁸.

C. Walesa, na podstawie wyników najnowszych badań nad rozwojem religijnym oraz własnych obserwacji i przemyśleń, wyróżnił następujące okresy rozwoju religijności³⁹:

1. Okres tzw. „przedreligijny”. Okres ten obejmuje wiek od urodzenia do około 15 miesiąca życia. W pierwszym półroczu życia dziecka nawet w tych rodzinach, w których akcentuje się wychowanie religijne nie dostrzega się żadnych przejawów religijnych dziecka. W okresie tym kształtują się jedynie te funkcje i mechanizmy psychiczne, które są podstawą późniejszej religijności. Około ósmego miesiąca życia pojawiają się zachowania *quasi-religijne* dziecka. Tego typu zachowania występują u dzieci z rodzin akcentujących wczesne wychowanie religijne. Przejawy *quasi-religijne* to zaczątkowe formy ujmowania znaczeń i używania słów „religijnych” (np. *Amen* czy *Alleluja*); wokalnych i ruchowych ekspresji uczuć religijnych; tendencji do modlitwy (np. przyjmowanie „religijnej” postawy ciała); wykonywanie gestów religijnych; włączanie się w religijne zachowania rodziny czy osób dorosłych; przeżycia religijności lub powagi oraz zdziwienia i *quasi-estetycznego* doświadczenia, płynącego z udziału w religijnej aktywności osób wierzących⁴⁰. *Quasi-religijne* zachowania małego dziecka stanowią szansę jego otwarcia się na rzeczywistość prawdziwie religijną⁴¹.
2. Okres pierwszych przejawów religijności. Okres ten obejmuje drugi i trzeci rok życia dziecka żyjącego w rodzinie akcentującej wychowanie religijne. W okresie tym mogą wystąpić liczne przejawy religijności. Dziecko 3-letnie może wykazywać podstawowe formy rozumienia, wiedzy i orientacji religijnej, a także modlitwy i obiektów religijnych (np. krzyża, kościoła i różnych symboli). Niekiedy przejawia elementarne zrozumienie atrybutów Boga (np. Jego dobroci czy wszechmocy), nieba jako miejsca Jego przebywania, niezwyklej szczęśliwości człowie-

³⁸ P. BABINS, *The idea of God: Its evolution between ages 11 and 19*, w: GODINS (red.), dz. cyt., s. 183–198.

³⁹ Zob. C. WALESA, *Rozwój religijności dziecka (Zarys problematyki psychologicznej)*, RF 42(1994), z. 4, s. 97–117.

⁴⁰ TENŻE, *Quasi-religijne zachowania dzieci 8-15 miesięcznych. Rozwojowe badania nad ontogenetycznymi początkami religijności*, w: A. JANUSZEWSKI, Z. UCHNAST, T. WITKOWSKI (red.), *Wykłady z psychologii w KUL*, Lublin 1992, s. 157–224.

⁴¹ M. VERBA, *The beginnings of collaboration in peer interaction*, HmD 37(1994), s. 125–139.

ka i spotkania z Nim po śmierci. Religijne wiadomości (z reguły cząstkowe synkretyczne) najczęściej dotyczą Jezusa Chrystusa i Jego narodzin, misji i śmierci. Świadomość religijna dziecka przejawia się także w jego najprostszych opowiadaniach i monologach oraz w pytaniach, które dodatkowo sygnalizują dziedziny zainteresowań i potrzebę zdobycia odpowiednich wiadomości⁴².

Zasadniczo wszystkie formy aktywności dziecka zachodzą w kontekstach społecznych i są uwarunkowane mechanizmami ludzkiego współżycia z dorosłymi, np. dzieleniem uwagi czy działań, naśladowaniem, partycypacją (ze strony dorosłych mechanizmem komplementarnym jest apelowanie i wprowadzanie), modelowaniem i innymi. Dziecko niekiedy bywa stroną inicjującą, włączając inne osoby (nawet dorosłe) w pasmo własnych działań, np. zachęca innych do aktywności religijnej, informuje o tych sprawach itp. Dzieci 2–3 letnie wykazują dużą różnorodność praktyk religijnych, a zwłaszcza modlitw wyrażanych słowami, gestami i śpiewem, zarówno przyswojonych pamięciowo, jak też twórczo i adekwatnie do sytuacji kształtowanych, reaktywnych i spontanicznych, zanoszonych w domu i w kościele, na osobności i w grupie, podczas liturgii domowych i ogólnospółnotowych, w sytuacjach codziennych i uroczystych, dokonywanych w celach zarówno uwielbienia, jak też podziękowania, przeproszenia i prośby⁴³. Dzieci te swoją niekiedy intensywną i głęboką relację do Boga wyrażają twórczo w zabawach o typie odgrywania i naśladowania scen liturgicznych lub konstrukcyjno-tematycznych (np. dziecko „buduje” kościół, gdzie kreuje różne wydarzenia religijne) oraz w działaniach artystycznych typu np. „religijnego” tańczenia i śpiewania⁴⁴.

3. Okres religijności tzw. „magicznej”. W okresie tym, obejmującym dzieci od 4 do około 7 lat, pojawiają się i rozwijają formy podobne zewnętrznie do religijności ludów pierwotnych. Myślenie dziecka wychowywanego religijnie nasycone jest treścią religijną swoiście ujmowaną — ukazują się wyraźne elementy magiczne. Dziecko wytwarza własny obraz świata oraz proste pojęcie Boga jako kogoś, kto jest ważniejszy od wszystkich ludzi, silniejszy od wszystkich znanych mocy itd. Rzeczywistość (a szczególnie sakralna) dziecka 4–5-letniego nieoddzielna jest od fantazji, pełna cudowności i nadzwyczajnych zjawisk. Dziecko 6–7-letnie przejawia już cechy naiwnego realisty, a jego religijność wyraża się większą liczbą zachowań dowolnych, osobistych i angażujących bardziej całościowo. W dziedzinie motywacyjnej dostrzega się spontaniczną chęć do aktów religijnych⁴⁵

Więź dziecka przedszkolnego ze wspólnotą osób wierzących realizuje się przede wszystkim na terenie rodziny — podczas wspólnych modlitw, chrześcijańskiego

⁴² B. WEBB-MITCHELL, *The religious imagination of children with disabilities*, RelEd 88(1993), s. 305–314.

⁴³ Z. MAREK, *Wychowanie religijne małego dziecka*, (Horyzonty Wiary 5) 1993, s. 59–65.

⁴⁴ C. WALESA, *Przejawy religijności u dzieci 2-3 letnich*, w: A. JANUSZEWSKI, Z. UCHNAST, T. WITKOWSKI (red.), *Wykłady z psychologii w KUL*, Lublin 1989, s. 79–126.

⁴⁵ WALESA, *Psychologiczna analiza*, s. 150.

spędzenia niedzieli i świąt, uroczystości rodzinnych i w innych sytuacjach. Przejawia się także poza rodziną — podczas wspólnego uczestniczenia w liturgii, w lekcjach religii i różnych spotkaniach. Dziecko utrzymuje głębszą więź z daną osobą wierzącą często poprzez swoje pytania o sprawy religijne oraz poprzez inne formy aktywności własnej — inicjuje z tą osobą rozmowę na tematy religijne. Osoby takie z reguły korzystają z każdej nadarzającej się okazji, aby poinformować dziecko o tych sprawach religijnych, które wydają się szczególnie doniosłe lub będące przedmiotem jego aktualnego zainteresowania. Różne zaś wydarzenia i codzienne życie członków wspólnoty osób wierzących stają się okazją nie tylko do informowania dziecka, ale i do formowania jego religijności, m.in. poprzez wprowadzenie w zasady i włączenie go w linię działań religijnych osób dorosłych⁴⁶.

4. Okres religijności autorytarno-moralnej. Okres czwarty, obejmujący wiek od 7 do około 12 lat, charakteryzuje się dominacją uzewnętrznionych form, uzależnionych od autorytetu i wzoru osób znaczących, a szczególnie rodziców i wychowawców. Powinność religijna jest ujmowana jako obowiązek i posłuszeństwo ze względu na starszych, a Bóg — jako stróż tej powinności, a nie źródło i cel. W tym okresie z reguły następuje odkrycie instytucji religijnej i „osób religijnych” (ksiądz i zakonnica), z którymi łączy się funkcja przekazywania treści religijnych — dokonuje się „transfer instytucjonalny”, czyli przeniesienie różnych cech i funkcji z rodziny na Kościół. W obrazie Boga dominuje antropomorfizm moralny, a więc przypisywanie Bogu atrybutów wyższej jakości, jak np. dobroci, mądrości, sprawiedliwości, świętości. W odczucym zaś kontakcie z Bogiem zarysowuje się przeciwstawienie obawy i radości, a więc swoista ambitendencja. Na skutek rozwoju zdolności krytycznych, odbioru różnych (często nieprzychylnych dla religii) informacji oraz konfrontacji z różnymi opiniami i stanowiskami, bez możliwości ich uzgodnienia — pojawiają się pierwsze, z reguły fragmentaryczne, wątpliwości w wierze. Można by ten okres nazwać także okresem realizmu poznawczego i praktycznego, gdyż w wieku 7–9 lat kształtuje się pierwsza wizja świata, zbliżona do obiektywnej, a w wieku 10–12 lat dziecko czuje się dobrze w świecie konkretów, w którym wszystko można zobaczyć, dotknąć, sprawdzić i w związku z tym nie odczuwa potrzeby pomocy Bożej. Omawiany okres jest z reguły okresem najbardziej intensywnej katechezy. Między innymi dlatego w pojęciach i przekonaniach religijnych dokonują się głębokie przemiany, co prowadzi do zaniku zarówno prymitywnych form antropomorfizmu, jak też interpretacji magicznych⁴⁷.
5. Okres kształtowania się religijności autonomicznej. Kształtowanie się religijności autonomicznej (od około 12 do 16–17 lat) związane jest z ogólnym dorastaniem, które pociąga wielkie przemiany w sferze fizycznej i psychicznej. Przeo-

⁴⁶ WALESA, *Rozwój religijności dziecka*, s. 105.

⁴⁷ C. WALESA, *Religijność dzieci szkolnych*, ŻM (1980), nr8/9, s. 58–75.

braza się poznanie, myślenie, moralność, światopogląd, emocje, motywacja, ekspresja i działanie. Czymś doniosłym dla religijności jest nabywanie w tym okresie zdolności do funkcjonowania w sferze możliwości, czyli zdolności do przekraczania granic konkretności oraz silna tendencja do uczestniczenia w życiu ludzi dorosłych, do stawania się dorosłym, a więc do zajmowania się tym, czym zajmują się ludzie dorośli i w taki sposób, jak czynią to dorośli. Stymulacją autonomii intelektualnej, moralnej i religijnej są sprzeczne postawy i doznania, poczucie zagubienia i dezorientacja nawet we własnych przeżyciach, a szczególnie w stanach świadomości. To poczucie zagubienia uwrażliwia na problematykę przyczyn istnienia i skłania do poszukiwania genezy zjawisk. Rewizja krytyczna treści religijnych prowadzi do upadku religijności „sakralnej”, „cudownej”, „użytecznej” i „modelowej”. W wyniku tej rewizji wyłania się religijność czysta i osobista, ale indywidualizacja odbywa się w zinterioryzowanym kontekście kulturowym. W idei Boga dominują treści osobowościowe, a więc Boga pojmuje się jako Kogoś, kto jest jednocześnie Stwórcą, Panem i Ojcem. Powstają też warunki do próby własnych sił. Dorastający kształtuje własne poglądy religijne (światopogląd), a praktyki stają się coraz bardziej świadome i dobrowolne⁴⁸

Drugi nurt badań nad rozwojem religijności dzieci nawiązuje do teorii psychoanalitycznych. Przedmiotem zainteresowania badaczy tego nurtu jest odpowiedź na pytanie, jakie istnieją relacje między obrazem Boga a obrazem rodziców (a szczególnie ojca). Badania nad tym zagadnieniem zostały zapoczątkowane na uniwersytecie w Brukseli pod kierunkiem A. Godina oraz na uniwersytecie w Louvain pod kierunkiem A. Vergote'a. Początkowe badania zmierzały do empirycznej weryfikacji hipotezy S. FREUDA odnośnie projekcji obrazu ojca na obraz Boga. Późniejsze badania usiłowały rozwiązać problem, który z obrazów rodzicielskich odgrywa większą rolę w kształtowaniu się pojęcia Boga. Najnowsze prace usiłują uchwycić związek, jaki zachodzi między postawami rodzicielskimi, komunikacją wewnątrzrodzinną a pojęciem Boga⁴⁹

Trzeci wreszcie z zasygnalizowanych sposobów dynamicznie traktowanego rozwojowego ujęcia religijności to podejście z punktu widzenia psychologii międzykulturowej. Brak tutaj w pełni systematycznych badań. Stosunkowo najbogatszy materiał uzyskał, przy pomocy wywiadu klinicznego i zastosowaniu technik projekcyjnych u dzieci reprezentujących cztery różne grupy wyznaniowe, David HELLER. Objął on badaniami dzieci żydowskie, katolickie, dzieci z rodzin baptystów oraz dzieci hinduskie. A oto, jak przedstawiają się uzyskane przez niego rezultaty⁵⁰.

Dzieci żydowskie wykazują zdecydowane poczucie ujawniania się działań Boga przez historię. Bóg jest traktowany jako część historii narodu żydowskiego. Analo-

⁴⁸ TENZE, *Religijność dzieci szkolnych*, ŻM (1980), nr10, s. 66–78.

⁴⁹ Dotychczasowy stan badań tego nurtu został przedstawiony w artykule: J. KRÓL, *Pojęcie Boga u dzieci i młodzieży w świetle badań empirycznych*, RTSO 16(1996), s. 162–171.

⁵⁰ Zob. D. HELLER, *The children's God*, London 1986.

gie biblijne, np. wędrówka przez pustynię, brak wody, pojawiają się w ich opowieściach jako analogie do dobrych i złych okresów w ich życiu codziennym. Świadomość posiadania przodków zdecydowanie wykracza poza generację rodziców i dziadków, sięgając do postaci biblijnych. Mocna jest świadomość rodzinna, np. pamięć o różnych współcześnie żyjących osobach lub krewnych zamordowanych w Europie podczas II wojny światowej.

Jest to jedyna grupa dzieci mająca „separatystyczne” poczucie Boga. Podkreślają one rolę „ich” Boga w ostrym odróżnieniu od Boga dzieci wyznania niemożliwego. Prawdopodobnie dzieci te mają bardzo silne poczucie bycia mniejszością wyznaniową i na tym tle przesadnie akcentują różnice religijne. Szczególnie wyraźnie występuje to u dziewczynek, które czują się odpowiedzialne za ochronę czystości tradycji religijnej. Stosunkowo często występuje w tej grupie poczucie otrzymania od Boga i zachowanie specjalnej misji. W zależności od cech osobowości dzieci różnie określają, na czym ta misja ma polegać (np. walka o wolność Izraela lub walka o pokój na świecie). W określaniu tym występuje częste identyfikowanie się z cierpieniem, zrozumienie, że Bóg żąda od nich cierpienia, daje się zauważyć w uwrażliwieniu na te momenty w historii, które mówią o cierpieniu.

Dzieci katolickie najsilniej ze wszystkich grup badanych włączają Boga w swoje życie rodzinne. Bóg angażuje się w trwałość rodziny, pomaga rozwiązać rodzinne konflikty. Bóg interweniuje szczególnie przy groźbie rozwodu rodziców przypominając, że Kościół katolicki jest wyraźnie przeciwko rozwodom. Bóg odgrywa więc rolę protektora trwałości życia rodzinnego i arbitra o charakterze nieco zbliżonym do papieża. W sumie, u dzieci katolickich dominuje w stosunku do innych grup ważność interakcji z rodzeństwem i rodzicami. Poczucie winy dotyczy natomiast trzech kwestii: seksu, gniewu oraz egzystencjalnych warunków ludzkości (poczucie odpowiedzialności za głód i nędzę). W sumie, poczucie winy jest w tej grupie bardzo dominujące. Jednym z zadań Boga jest udzielać ludziom przebaczenia. Towarzyszy temu świadomość, że samemu popełnia się błędy i można liczyć na przebaczenie Boga, samemu wybaczać innym i mieć prawo wybaczenia z ich strony.

Według dzieci z rodzin baptystów Bóg troszczy się przede wszystkim o zaspokojenie potrzeb dnia codziennego. Jednocześnie przejawiają pewną rezerwę i dystans wobec Boga. Wynika to z wyraźniejszego aspektu poznawczego niż emocjonalnego ich religii. Bóg odbierany jest jako zapewniający strukturę życia codziennego, planujący, kto się kiedy urodzi, jakiej będzie płci i jaki będzie tok jego życia. Bieg życia ma — ich zdaniem — pouczać człowieka o woli Bożej. Tworzy to pewną sytuację konfliktową, szczególnie dla chłopców, gdyż odczuwają to jako naruszenie ich prawa do wyboru i wolnej woli.

Dzieci hinduskie przejawiały silną identyfikację ze społecznością ashramu. W ich percepcji Boga występuje jednoczesne rozumienie Boga realnego i Boga jako abstrakcyjnej formy energii. Często guru lub pustelnik byli utożsamiani z nosicielami ducha Bożego. Bóg nie budzi obaw, lecz pobudza rozwój duchowy i zainteresowanie sobą dziecka. W rytmie dnia dziecka pojawiają się częste elementy medytacji

i koncentracji. Gorąca pobożność nie wywołuje porównywania się z innymi prawdopodobnie na skutek przeświadczenia, że Bóg jest wszędzie. Grupę tę charakteryzuje poczucie osobistej bliskości z reprezentantami Boga w ashramie, ale jednocześnie utrzymanie poczucia duchowej łączności z Bogiem niematerialnym⁵¹.

W ramach rozwojowej psychologii religii widoczne jest, jak bardzo wewnętrzna dynamika religijności uwarunkowana jest dynamiką zewnętrzną. Różnorodna tradycja religijna (a więc czynnik ulegający zmianom, ale zewnętrzny w stosunku do jednostki) kształtuje różne religijności, pozwalając człowiekowi osiągnąć różny poziom dojrzałości w tym zakresie.

W sposób szczególnie wyraźny widać tutaj wpływ środowiska rodzinnego. Odziałuje ono nie tylko na treść przekazanej religii, ale i na osiągnięcie określonego poziomu dojrzałości religijnej. Z uwagi na ten aspekt SUNDÉN wyróżnił trzy typy osób przekazujących tradycję religijną. Są to więc po pierwsze osoby „niepewne religijnie”, a więc rodzice mający mało sprecyzowany, a niekiedy i niezbyt pozytywny stosunek do religii i Kościoła. Ich przekaz tradycji religijnej jest często wyłącznie werbalny, arbitralny i niespójny. Owocuje to analogicznym stosunkiem do religii prezentowanym przez dzieci i sprzyja powstawaniu wątpliwości religijnych, a niekiedy i odrzucenia religii w późniejszym wieku. Druga grupa rodziców to ci, którzy mają poczucie akceptującej pewności wobec własnej tradycji. Nie narzucają jej dzieciom, ale dzięki własnym spójnym postawom w tym zakresie tworzą dobry przykład dla jej przyjęcia. Wreszcie trzecia grupa to rodzice nadmiernie pewni własnej prawidłowej realizacji w życiu zaleceń wyznawanej przez siebie religii. Przyjmując dominującą postawę wobec dziecka i narzucając mu w równym stopniu wolę swoją, jak i wolę Boga, mogą doprowadzić do szeregu zaburzeń w rozwoju nie tylko religijności, ale i osobowości dziecka⁵².

Wpływ na religijność osób badanych ich rodzin potwierdzają również wyniki badań polskich⁵³. Im silniejszy pozytywny emocjonalny kontakt z rodziną, tym bardziej pozytywne, a jednocześnie bardziej aktywne postawy badanych wobec religii. Postawy negatywne wiążą się najczęściej z brakiem związku z rodziną, bądź z dążeniem do zerwania istniejącego związku w celu uzyskania większej samodzielności. Z brakiem związku z rodziną wiąże się również wysoki poziom wątpliwości religijnych. Im silniejszy związek z domem, tym częstsze wykonywanie praktyk religijnych. W przypadku, gdy badani nie akceptują swojej rodziny, wówczas nawet fakt stałego z nią kontaktu nie wpływa na wykonywanie przez nich w sposób systematyczny praktyk religijnych⁵⁴.

⁵¹ GRZYMAŁA-MOSZCZYŃSKA, *dz. cyt.*, s. 61–63.

⁵² H. SUDÉN, *Religionspsychologie*, Stuttgart 1982, s. 136.

⁵³ Zob. H. GRZYMAŁA-MOSZCZYŃSKA, *Postawy młodzieży akademickiej wobec religii: struktura i dynamika*, Kraków 1981.

⁵⁴ H. GRZYMAŁA-MOSZCZYŃSKA, *Psychologia religii*, s. 63.

Okazuje się, że nie rodzina jako taka jest więc czynnikiem decydującym o postawach młodzieży wobec religii, ale że decyduje przede wszystkim pozytywny kontakt z rodziną. Wyniki te nie dają podstaw do przyjęcia często formułowanego twierdzenia, które głosi, że fakt zamieszkiwania z rodziną sprzyja pozytywnym postawom wobec religii. Decyduje tu bowiem rodzaj stosunku panujący między osobą badaną a jej rodziną, a nie fakt wspólnego zamieszkiwania. Wymaga więc uściślenia powszechnie panujący pogląd, że tradycja rodzinna i wpływ rodziny związany z zamieszkiwaniem z nią, są czynnikami stabilizującymi pozytywne postawy wobec religii. Wpływ ten występuje bowiem tylko w sytuacji akceptacji rodziny. W przeciwnym razie pozytywne postawy wobec religii charakteryzujące rodzinę, z którą młody człowiek pozostaje w konflikcie, mogą spowodować odrzucenie religii jako jednej z cech odrzucanej i nieakceptowanej rodziny.

Religijność zajmuje w życiu człowieka pozycję wyjątkową i najbardziej uprzywilejowaną. Nie występuje ona obok moralności, zdolności estetycznych, sprawności poznawczych czy różnych potencjalności. Ona je przenika, obejmuje oraz udoskonala. Dlatego też wiedza dotycząca psychicznego rozwoju człowieka odnosi się również do czynników rozwoju jego religijności. Psychologiczną wiedzę o czynnikach rozwoju religijności chciałoby się uzupełnić wiedzą filozoficzną o naturalnej potencjalności ludzkiej oraz wiedzą teologiczną o działaniu łaski Bożej, uzupełniającą czynniki rozwoju psychicznego.

Mówiąc o rozwoju religijności, dotykamy zagadnienia odpowiedzialności za rozwój własny oraz innych ludzi, zwłaszcza dzieci. Są to tajemnicze i zawile mechanizmy odpowiedzialności ludzi dorosłych za religijność ich potomków, a także zależność religijności człowieka od religijności jego poprzedników i aktualnych wspólnot, w których uczestniczy.

Die Entwicklung der Religiosität des Kindes

Zusammenfassung

Im vorgelegten Artikel wurden die Faktoren präsentiert, die Religiositätsentwicklung des Kindes beeinflussen und der bisherige Zustand von Untersuchungen dieser Entwicklung. Man besprach drei Gruppen von Faktoren der Religiositätsentwicklung besprochen: (1) das Erben und das Reifwerden, (2) das sozialkulturelle Milieu und die Erziehung sowie (3) das Kompensieren und eigene Aktivität. Der bisherige Zustand von Untersuchungen der Religiositätsentwicklung wurde vom Gesichtspunkt aus der drei theoretischen Einstellungen dargestellt: (1) vom Standpunkt aus der Entwicklungspsychologie mit Einstellung in Anlehnung an die Erkenntnis — und Emotionsentwicklung des Kindes, (2) von psychoanalytischen Standpunkten aus — um eine Analogie zwischen dem Bild Gottes und dem Bild der Eltern aufzuweisen, (3) vom Standpunkt aus der interkulturellen Psychologie, um die Eigenart der religiösen Entwicklung im Rahmen von verschiedenen Kulturen und religiösen Systemen zu vergleichen.